

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

ԲՈՒԿՈՎԻՆԱՆ ԲՈՒԿՈՎԻՆՅԱՆ 1775 թ. միացվել էր Ավստրիական կայսրությանը։ Այստեղ հայերին ընձեռված արտոնությունները նպաստել էին նրանց թվի ստվարացմանը։ Պակաս նշանակություն չունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ մոլդավահայության երբեմնի կենտրոն Սուլավան հայտարարվեց ազատ առևտրական քաղաք։ Այստեղ սկսեցին հավաքվել հատկապես Մոլդովայից և մասամբ Լեհաստանից ու Բուլղարիայից եկող հայերը։ Մոլդովայից հայերի գաղթի գլխավոր պատճառը մոլդավահայերի նկատմամբ երկրում գործադրվող ճնշումներն էին։ Բուկովինայում հայաբնակ խոշոր կենտրոն էր Սուլավան։ XIX դարի սկզբում այնտեղ ապրում էին 200 տուն հայեր։ Բացի Սուլավայից, 30 տուն հայեր ապրում էին Չերնովիցում, իսկ 10 տուն էլ Սիրետում։ Հայերի ընդհանուր թիվը շուրջ 1200 էր։ Իսկ 1851 թ. նրանց թիվը կրկնապատկվում է և հասնում 2400-ի, որոնցից 1765-ը լուսավորչական էին, իսկ 635-ը՝ կաթոլիկ։ 1857 թ. Սուլավայում արդեն հաշվվում էր 530 հայկական տուն։ 1864 թ. ամբողջ Բուկովինայում հայերի թիվը կազմում էր ավելի քան 1000 ընտանիք⁶⁸, մոտավորապես 5000 հոգի։

Հայերը նեգոլտինա գյուղում (Սուլավայի գավառ) 1862 թ. կառուցում են ս. Նիկողայոսի անվան մի եկեղեցի։

Սուլավայի մոտ գտնվող Գուրա Հումորուլույ (Հոմոր) քաղաքում ևս հայեր էին ապրում, նրանք 1868 թ. կառուցեցին մի եկեղեցի։ Չերնովիցում էլ հետզհետե Լեհաստանից համախմբված հայ կաթոլիկները 1870—1876 թ. բարձրացրին իրենց գեղեցիկ տաճարը։

Սկզբնական շրջանում հայերը կարևոր դեր էին խաղում երկրի արտաքին և ներքին առևտրի մեջ։ Նրանք ներմուծում էին զենքեր, գործվածքներ, համեմունքներ, ոսկերչական առարկաներ, արտածելով գյուղատնտեսական արտադրանքներ։ Հայերը զբաղվում էին նաև մի շարք արհեստներով, այդ թվում՝ պատրաստում էին երշիկեղենի և պանրեղենի տեսակներ, ոգելից ըմպելիքներ, զբաղվում կաշեգործությամբ, դեղագործությամբ, ոսկերչությամբ և այլն։

XIX դարի երկրորդ կեսին երկրում առևտրի հետզհետե անկման հետևանքով սկսում է նվազել հայերի թիվը։ 1869 թ. Բուկովինայում մնացել էր միայն 1710 հայ, որից 828-ը՝ լուսավորչական և 882-ը՝ կաթոլիկ⁶⁹։

1800 թ. Սուլավայում գործում էր աշխարհիկ դպրոց, որի համար 1824 թ. կառուցվեց նոր շենք։ 1831 թ. դպրոց էին հաճախում 71, իսկ 1845 թ.՝ 65 աշակերտ։ Դպրոցն իր ծաղկումն է ապրում սուլավացի հայտնի ասպետ Աստվածատուր Խ. Զոնդի (1825—1897) տնօրինության օրոք։ 1852 թ. Սուլավայի դպրոցում գործում էր նաև դպրոցական թատրոն։

Բնիկ սուլավացի էր հայ բժշկության երախտավորներից մեկը՝ դոկտ. Անդրեաս Փոփովիչը (1809—1858)։ Նրա 8 տարվա աշխատանքի արդյունքն է 1850 թ. Կ. Պոլսում տպագրված «Արուեստ երկայնակեցութեան կամ առողջ

⁶⁸ «Մասյաց աղանի», 1864, էջ 263։

⁶⁹ Լ. Բաբայան, Հայերը Մոլդովիայում և Բուկովինայում, Թիֆլիզ, 1911, էջ 146։

էրկայն ու երջանիկ ապրելու ուսումը» խորագրով գիրքը, որը 1876 թ. երկրորդ անգամ տպագրվելուց հետո, 1901 թ. թարգմանվեց և հրատարակվեց սումիներեն:

Բուկովինայի Չերնովից քաղաքում էր ծնվել Շոպենի աշակերտ և նրա զործերի հրատարակիչ անվանի երգահան Կարլ Միկուլին (1821—1897), որը անմոռանալի անուն է թողել ինչպես Ռումինիայի, այնպես էլ Լեհաստանի երաժշտութիւնն ապամոթիւն մեջ: Նա երկրում կատարած բազմաթիւ շրջագայութիւններից հետո 1850 թ. կազմեց ռումինական ժողովրդական 48 երգերի, դոյնաների, շուրջպարերի և հայդուկային երգերի ժողովածուն: Միկուլին հորինել է նաև լեհերեն և ֆրանսերեն երգեր:

1859 թ. Չերնովիցում կազմված երաժշտական ընկերութիւնն առաջին նախագահն է դառնում երգահան Միկուլիի եղբայր՝ հայազգի ասպետ Հակոբ դե Միկուլին: Ընկերութիւնն նպատակն էր երաժշտութիւնը ծառայեցնել Բուկովինայում ապրող տարբեր հավատի և ազգութիւնների ժողովուրդների միասնութիւնը⁷⁰:

ՄՈՂԴՈՎԱ: XIX դարի սկզբին հայերի թիւը Մոլդովայում մոտավորապես 4500 էր: Ֆոկլանում (Վալաքական մասն էլ միասին) 60 տուն հայ կար, Յասիում՝ 150, Տեկուլում՝ 200, Ռոմանում՝ 110 տուն, Բոտոշանում՝ 400, Տրգու Օկնայում՝ 60 և Գալացում՝ 30⁷¹: 1890 թվականին այնտեղ արդեն 5600 հայ կար: 1850—1860-ական թվականներին Մոլդովայի ինը քաղաքներում ապրում էր 1200 հայ գերդաստան⁷², իսկ 1857 թ. հայերի ընդհանուր թիւը հասել էր արդեն 7000-ի⁷³:

Առևտրի նոր «Մոլդովական ճանապարհը», որը ընթանում էր Լվով—Մոլդովա—Սիլիստրիա—Կ. Պոլիս գծով, XIX դարի կեսին օգտագործվում էր նաև հայ առևտրականների կողմից: Նրանցից Մկրտիչ Կըրըմլիուն և Հակոբ Յակուբենցն իրենց քարավաններով Դանցիգից բերած սաթը տանում էին Կ. Պոլիս: Հայերի մի մասը զբաղվում էր կապալառութիւնամբ, իսկ ուրիշները՝ անասնաբուծութիւնամբ և անասնավաճառութիւնամբ: Վերջիններս մասնակցում էին Մոլդովայում, Տրանսիլվանիայում, Ավստրիայում և այլ երկրներում տեղի ունեցող տոնավաճառներին: Հայերի մի զգալի մասը զբաղվում էր արհեստներով և համախմբված էր բրեսլաների (համաքարութիւնների) մեջ:

Հատկապես Բոտոշանում հայերը մեծ թափ հաղորդեցին երշիկեղենի և ապուխտեղենի արտադրութիւնը: Յասիում արհեստներից շատ հարգի էր նաև հայ ժայռակազործուհիների և դերձակուհիների աշխատանքը: Հայերը Յասիում (Յաշում) զբաղվում էին նաև սրճագործութիւնամբ, ծխախոտագործութիւնամբ, դերձակութիւնամբ, սեղանավորութիւնամբ և այլն:

1840—1850-ական թվականներին հայերի համար առաջնահերթ խնդիր է դառնում զաղութի ներքին կյանքի կազմակերպումը: 1840 թ. համայնքի խորհրդակցական ժողովում վավերացվեց հիմնականում Հակոբ Պըլըզլիուի և

⁷⁰ Mihail Gr. Poslușnicu, Istoria Musicei la Români, București, 1928, p. 495, 448.

⁷¹ Մ. Բժկեաճ, Ճանապարհորդութիւն..., էջ 207—209:

⁷² «Արշալույս Արարատյան», 1864, № 721:

⁷³ «Մասյաց աղավնի», 1857, էջ 99:

ներառալ եղբոր՝ Մկրտիչի կողմից կազմված գաղութի նոր կանոնադրությունը: Կանոնադրության համաձայն գաղութը ղեկավարվելու էր 5 անդամներից բաղկացած թաղական խորհրդի կամ հոգաբարձության միջոցով: Նրանցից առաջինը՝ նախագահը, զբաղվելու էր՝ եկեղեցիները բարվարելով, երկրորդը՝ նոր դպրոցներ բացելու և նրանց պահպանության հարցերով, երրորդը՝ պետք է կարգավորեր հայերի միջև ծագած վեճերը, չորրորդը՝ զբաղվելու էր այրիների և որբերի իրավունքների պաշտպանության և այցելու հոգևորականների ընդունելության հարցերով և, վերջապես, հինգերորդը՝ գաղութի բոլոր տեսակի ունեցվածքների տնօրինությամբ: Հիշյալ կանոնադրությունը գործադրության մեջ դնելու նպատակով Հակոբ Պլյըզլիուն մեկնեց Կ. Պոլիս, ուր և Հակոբ պատրիարքը 1840 թ. իր կոնգակով վավերացրեց այն: Այսպիսով, գաղութը կազմակերպվում էր և ստեղծում իր աշխարհիկ ղեկավար մարմինը, յուրացնում որոշակի ինքնավարություն: Բացի կոմիտեի 5 անդամներից, նրանց հետ, իբրև խորհրդականներ, գործում էին նաև 10 անդամներ:

Առաջին քայլը եղավ հայկական դպրոցները երեքմեի խղճով վիճակից հանելը: 1841 թ. նոյեմբերի 8-ին Միհայիլ Ստուրգա իշխանի հրովարտակով վավերացվում է հայկական դպրոցների կանոնադրությունը: Կարգադրվում է Հանրային կրթության հոգաբարձության հսկողության տակ բացել հայկական դպրոցներ, մյուս հանրային դպրոցների մակարդակով, բայց նախատեսված առարկաներից բացի, վերջիններս պետք է անցնեին նաև հայոց լեզու, կրոն և հայոց պատմություն: Հայկական դպրոցների շրջանավարտներն այսուհետև իրավունք էին ստանում իրենց ուսումը շարունակելու Յասիի Միհայիլյան ակադեմիայում: Իշխանական վավերացում ստացավ նաև գաղութի կանոնադրությունը: Յասիի թաղականությունը կամ հոգաբարձությունը մի տեսակ «կառավարություն» դարձավ մոլդովահայության համար: Վերջինիս ընտրություններին մասնակցում էին նաև Մոլդովայի մյուս հայաշատ կենտրոնների հոգաբարձություններից երկուական ներկայացուցիչ: Ընտրող էին դառնում 25 տարեկանը լրացրած և և բ դասերին (այսինքն ունեոր և միջին) պատկանողները, իսկ ընտրելի՝ 30 տարեկանը լրացրած և միայն ա դասի պատկանող մարդիկ: Այսպիսով, ցածր խավի պատկանողները չէին կարող ընտրող կամ ընտրվող լինել: Տվյալ ժամանակաշրջանում բացի Հակոբ Պլյըզլյանի գլխավորած խմբի գործունեությունից, մոլդովահայերի ազգային-մշակութային և իրավական այս շարժման մեջ կար նաև մի այլ խմբակցություն՝ սերդար Ծսայի Դրանխույանի գլխավորությամբ, որը, ըստ երևութի, կազմված էր ժողովրդական զանգվածներից և դեմ էր հայ հոգևոր կենտրոններից ինքնուրույնություն ձեռք բերելուն: Սակայն Հակոբ Պլյըզլյանի կատարած գործի դրական նշանակությունն այն էր, որ նա առաջին անգամ հայերին դուրս բերեց կղզիացումից և նպաստեց հայ և ռուսին ժողովուրդների բարեկամությունը:

Մոլդովայի հայերը երկար պայքար մղեցին քաղաքացիական իրավունքներ ստանալու համար: Վերջապես, 1858 թ. օգոստոսի 7 (19)-ին Փարիզի հորհրդագրով Մոլդովայի և Վալաքիայի միացյալ իշխանությունների կազմակերպման սկզբունքների վերաբերյալ կնքած պայմանագրի 46-րդ հոդվա-

ծում նախատեսում էր. «Քրիստոնեական որևիցե դավանության պատկանող մոլորվացիները և վալաքացիները վայելում են քաղաքացիական իրավունքների հավասարություն»։ Այսպիսով, Մոլդովայի և Վալաքիայի հայերը իբրև «հայ կրոնի պատկանող ումիինացիներ» ընդունվեցին երկրի բնիկների մեծ ընտանիքում⁷⁴։ Սկսած 1858 թ. Մոլդովայի գրեթե բոլոր հայաշատ կենտրոններում բաղմաթիվ հայեր ստացան ազնվականական տիտղոսներ և մշտնջենական կալվածներ զնեյու, ինչպես նաև քաղաքական կյանքին մասնակցելու իրավունք։

Մոլդովայի հայ գաղութը ոչ միայն ներքնապես ուներ իր բովանդակալից կյանքը, այլև հնարավոր չափով կարողանում էր կապեր պահպանել մայր հայրենիքի հետ։ Դեռևս 1811 թ. Բոտոշանում գործում էր «Կտրիճների եղբայրությունը»։ 1866 թ. հիմնադրվեց բարեգործական և մշակութային մի ընկերություն, որը նպաստում էր աղջիկների դպրոցին և օգնում շքավորներին։ 1868 թ. Յասիում ստեղծվեց «Ազգասիրաց» ընկերությունը, որին անդամակցում էին նաև Տրբու Ֆրումոսի, Ռոմանի, Բակլուի, Տեքուլի, Բոտոշանի և Բեսարաբիայի հայերը, նպատակ ունենալով վառ պահել ազգային զգացումները և սատարել դպրոցին։

Մոլդովահայությունը տվեց նաև մի շարք գործիչներ, որոնք զգալի հետք թողեցին հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Նրանցից ամենանշանավորը հայրենիքում գործող ականավոր մանկավարժ, պատմաբան և քերականագետ Ստեփանոս Պալասանյանն էր (1837—1889), որը ծագում էր բոտոշանցի հայտնի Պալասան ընտանիքից։

1821 թ., երբ տեղի ունեցավ Թուրքի Վլադիմիրեսկուի գլխավորած ազդային-ազատագրական շարժումը, հայ գործիչներից ոմանք ջերմ համակրանք ցուցաբերեցին դեպի այդ պայքարը։ Ինչպես Վալաքիայում, այնպես էլ Տրանսիլվանիայում և Մոլդովայում հայերը աջակցեցին 1848 թ. հեղափոխությանը։

Հեղափոխությանը մասնակից հետապնդվող օտարահպատակների թվում հիշվում են նաև երկու սուլթան (ավստրիական հպատակ) հայեր՝ Ռոմանից՝ Անդրեյ Զահարիան և Յոն Միսիրը⁷⁵։

Հայերը ջերմ համակրություն ցույց տվին Մոլդովայի և Վալաքիայի վերամիավորման և միացյալ Ռումինիայի ստեղծման գործին։ Քաղաքական առաջավոր մեծ գործիչ, վերամիավորված Ռումինիայի առաջին իշխան Ալեքսանդրու Յոան Կուզայի անունը միշտ ջերմ սիրով հիշվեց հայերի կողմից⁷⁶։ Ռումինացի այդ իշխանը հայասեր էր, և համակրանքով է վերաբերվել հայերին⁷⁷։

Ռումինացի գիտնական և հայագետ Նիկոլա Յորգան գրել է. «Հայերը երկրին տվեցին բանաստեղծներ, որոնցից էր Պրունկուն, հավաստում են նաև Ասաքիին, իրավաբաններ, ուսուցչապետներ և քաղաքական գործիչներ՝ Պր-

⁷⁴ Academia Română, Grigorie M. Butuciu, 1840—1912... București, 1914, p. 34.

⁷⁵ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1968, № 3, էջ 200։

⁷⁶ Հ. Ջ. Սիբուլի, Ալեքսանդրու Յոան Քուզա—Միսիրյան իշխան, «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1970, № 11 (1026)։

⁷⁷ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1860, № 452։

յըզլիու, Միսիր, Կոյլավ ընտանիքներից»։ Ասաքիևիչ գերդաստանից էր ծագում Մուղդավայի լուսավորության և մշակույթի մեծ ուսուցիչ Գեորգե Ասաքին (1788—1869)։ Նա էր, որ հրատարակեց մուղդավական առաջին թերթը, հիմնադրեց ուսման տներն լեզվով առաջին թատրոնն ու օպերան։ Նա բանաստեղծ էր և թատերագիր, անխոնջ տպագրիչ ու դպրոցների վերանորոգիչ, մի խոսքով, «նա անձնավորում է մի ամբողջ ժողովուրդ»։ Նրա կյանքի պատմությունը Մուղդավայի XIX դարի առաջին կեսի պատմությունն է։

Վիմաշ Կազար

Ասաքին կարևոր դեր խաղաց նաև հայկական դպրոցների ծաղկման և իր տպարանում հայկական «Արամեան» բաժին ստեղծելու գործում։

Հայ և ուսմանական մշակութային կապերի սերտացման գործում մեծ դեր է խաղացել Ասաքիի աշակերտ յասեցի Թեոդոր (Աստվածատուր) Պալասանը, որը 1868—1884 թթ. Ցասիում հրատարակել է «Curierul de Jassi» թերթը։ Այն մեծ տարածում է գտել և հաճախ ժողովրդի մեջ հայտնի է եղել «Պալասանի Կուրիեր» անունով։ Նրա թերթին աշխատակցել են ուսմանացի հայտնի գրողներ։ Պալասանը իր թերթում հաճախ է հրատարակել հայ ժողովրդին, Հայաստանին վերաբերող նյութեր և ծանոթացրել ուսմանացի ընթերցողին։ Նա

իր տպարանում հրատարակել է նաև ուսմանցի բազմաթիվ գրքեր։ 1868 թ. հազիվ քսան տարեկան հասակում իր «Suspinele Primăverii» («Գարնանային հառաչանքներ») խորագրով բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն հրատարակեց ֆոկլանցի հայազգի բանաստեղծ Նիկոլայ Պրոնկուն։ 1887 թ. նա հրատարակեց նաև իր «Poesii» (բանաստեղծություններ) հատորը։

1861 թ. ֆոկլանցի հրատարակվեց «Buchetul Milcovului» (Միլկովի ծաղկեփունջը) կամ ժողովրդական երգերի հատրնտիրը, հայազգի Գրիգոր Մանեայի և Շտ. Իգնատի օժանդակությամբ, ուր երգեր են գրված նաև Գ. Մանեայի կողմից։ Ռումինական ակադեմիայի ձեռագրատանն է պահվում 1839 թ. բոտոշանցի հայազգի Զեքեզ Գ. Զոմակի կողմից Միլտոնի «Դրախտ կորուսյալ» գործի ուսմանցի թարգմանությունը, կատարված գրաբարից և ձոնված իր որդի Գրիգոր Մըլոսարին։ 1808 թվականին Ցասիում Ներսես քհ. Հարությունյանը մուղավերենից հայերեն է թարգմանել Նեոփիտոսի «Գիրք

ճակատամարտութեան»-ը, որից այժմ բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ են պահպանում Երևանի և արտասահմանյան մատենադարաններում:

Այս շրջանում հայկական դպրոցները, դուրս գալով նախկին տիրացուական ժիճակից, բարձրացվեցին ժամանակի առաջավոր դպրոցների մակարդակին: Հայ դպրոցների աշակերտներին թույլ տրվեց կրելու հատուկ համադրեցություն: Յասիի հայոց դպրոցը նախապես ուներ 4 դասարան, երկու արտակարգ դասարաններ ևս, որոնցից առաջինը կոչվում էր Հայկական և բաժանված էր երեք ճյուղի՝ ճարտասանական, շարադրական և գեղագրական, իսկ երկրորդը՝ ֆրանսիական: Բացի հայերենից և ֆրանսերենից անցնում էին նաև ռումիներեն, լատիներեն և գերմաներեն: 1847 թ. հիմնվում է նաև աղջիկների դպրոց, Յասիի դպրոցը մեծ համբավի է արժանանում. այնտեղ սովորում էին նաև ռումինացի, գերմանացի և հունգարացի աշակերտներ: Մադկում են նաև Բոտոշանի, Ռոմանի և Ֆոկշանի հայկական դպրոցները: Հայկական դպրոցներ են բացվում Բակըու, Տըրգու-Օկնա և Գալաց քաղաքներում, Հիշյալ քաղաքների մեծ մասում գործում էին նաև աղջիկների դպրոցներ: Ֆոկշանում գործում էին տղաների՝ ս. Ղևոնդյանց և աղջիկների՝ ս. Հովհիսիմյանց վարժարանները: 1858 թ. Մոլդովայի հայկական վարժարաններում սովորում էր 365 աշակերտ:

Յասիում 1847 թ. հիմնվեց հայկական առաջին տպարանը, որը լույս ընծայեց հայկական դպրոցների համար անհրաժեշտ դասագրքեր, այդ թվում՝ «Ալբերենարան», «Քրիստոնեական» (1847), «Աղօթագիրք» (1850), սլավոնատառ ռումիներենով մոլդովահայերի վերագարթման շարժմանը վերաբերող փաստաթղթերի մի ժողովածու (1853) և այլն: «Ալբերենարանի» առաջին էջում գետնդված էր Մեսրոպ Մաշտոցի նկարը:

ՎԱԼԱՔԻԱ, ՕԼՏԵՆԻԱ ԵՎ ԴՈՐՈՒՋԱ⁷⁸: XVIII—XIX դարերի ընթացքում բազմաթիվ հայ նոր գաղթականներ, հիմնականում Բուլղարիայի վրայով, եկան և հաստատվեցին Բուխարեստում, ինչպես նաև Պլոեշտում, Տրգովիշտեում, Պիտեշտում, Ֆոկշանում (Վալաքիայի մասում), Բրըիլայում, Կրայովայում, Կոնստանցայում և այլն: Վալաքիայի հայերի կենտրոնը շարունակում է մնալ Բուխարեստը, ուր հայերի թիվը հետզհետե ստվարանում է: 1810 թ. այնտեղ Ռուսլուկից գաղթած 40-ի շուրջ հայ ընտանիք է հիշվում: Դարի սկզբին հիշատակվում է շուրջ 120 տուն հայ, որն ըստ 1829 թ. տվյալների, բարձրանում է 260-ի (կամ 750 անձի): 1837 թ. Բուխարեստում պրդեն կար 400 տուն, իսկ 1853 թ. հայերի ընդհանուր թիվը հավասար էր 2000 հոգու⁷⁹: Պլոեշտ քաղաքում ևս XIX դարի սկզբում բավական թվով հայեր էին ապրում: Արճեշում 1846—1848 թ. կային ունեոր հայ և ոռոս առևտրականներ: Արճեշի մոտ գտնվող Պիտեշտ քաղաքում ևս XIX դարում կար հայկական գաղութ: Սակավաթիվ հայեր կային նաև Զուրջու քաղաքում: Դարի ըս-

78 Վալաքիան (Մոնտենիան) կիսանկախ իշխանություն էր 1859 թ. այն միանալով Մոլդովայի հետ, կազմեց ապագա ռումինական պետությունը: Փոքր Վալաքիա անունով հայտնի էր Վալաքիայից արևմուտք գտնվող Օլտենիա նահանգը: Իսկ Վալաքիայից արևելք գտնվում էր Դոբրուլա:

79 Ղ. Ալիշան, Քաղաքական աշխարհագրութիւն, Վենետիկ, 1853, էջ 405:

կըզբին հայ առևտրականները դործում էին նաև Օլտենիայի Կրայովա և Վել-Օկնա (Ռեմնիկու-Վելչեա) քաղաքներում: Հայեր կային Դորբուջայի Կոնստանցա և Տուլչա քաղաքներում:

Թեև Վալաքիայի և հարևան երկու մյուս նահանգների հայ ազգաբնակչության թվի մասին, բացի Բուխարեստից, ճշգրիտ տվյալներ չկան, սակայն հայերի մոտավոր թիվը այս շրջանում հասնում էր շուրջ 3000 հոգու:

Վալաքիայի և մասնավորապես Բուխարեստի հայերի սոցիալական կազմը շատ խայտաբղետ էր: Սակավաթիվ մեծ հողատերերի և մեծաքանակ ապրանքների վաճառողների կողքին կային միջին խավին պատկանող բազմաթիվ հայ փերեզակներ և արհեստավորներ: Սակայն Բուխարեստի հայ ազգաբնակչության ճնշող մասը կազմում էր չքավորությունը: Հայ առևտրականները զբաղվում էին տարբեր տեսակի ապրանքների վաճառքով: Նրանք առևտրական կապեր ունեին Թուրքիայի, Տրանսիլվանիայի, ինչպես նաև Դանուբից այն կողմ ապրող բուլղարահայերի հետ, Բուխարեստի հայ խոշոր առևտրականներից էր Կարապետ Անուշը, որը զբաղվում էր մետաքսեղենի և ոսկեղենի վաճառքով:

Վալաքիայի և Բուխարեստի տնտեսական կյանքում որոշակի դեր էին խաղում հայ արհեստավորները, որոնք համախմբված էին համաքարությունների մեջ:

XVIII դարի վերջերից մինչև 1821 թ. Բուխարեստում հռչակված էր հայազգի հացագործ Պապիկը (ռում. Babic), որը և դարձել էր Բուխարեստի հացագործների ընդհանուր բրեսլայի նախագահը: 1820 թ. հիշվում է «Compania Armenilor»-ը, որը 1821 թ. երկրի առևտրական և արհեստակցական խմբակցությունների շարքում գրավում էր 15-րդ տեղը: 1821 թ. Բուխարեստի հայկական բրեսլան 37 անգամ ուներ:

Բուխարեստում հայերը ունեցել են նաև հյուրանոցներ: 1847 թ. Բուխարեստի հայոց թաղականությունը գնել էր մի իջևանատուն, որի հասույթը հատկացվում էր հայկական դպրոցին և եկեղեցուն:

XIX դարի 30-ական թվականներից հայերը դարձյալ սկսում են կարևոր դեր խաղալ երկրի տնտեսական կյանքում: Այդ ժամանակ հիշատակված 3269 պատենտավոր առևտրականների և արհեստավորների շարքում գործում էին նաև 111 հայեր: Բուխարեստի հայերի գլխավոր զբաղմունքներից մեկը ծխախոտագործությունն էր: Հայտնի հայ ծխախոտագործներից էին Գրիգոր Կարապետը, Ռահել Արմեանուլը (Հայը), Հաջի Կարապետ Դանդանաօղլուն, Հաջի Սամուել Արմեանուլը, Կարապետ Հաջի Ալթունյանը, Յոսեպ (Հովսեփ) Հովհաննեսը և ուրիշներ: Յուզանում հայերը զբաղվում էին նաև մետաքսի արդյունաբերությամբ⁸⁰:

XIX դարի 30-ական թվականներից նկատելիորեն աշխուժանում է Բուխարեստի հայ գաղութի ներքին կյանքը: 1833 թ. Մկրտիչ Խաչիկովի նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է «Սէր անուն Յիսուսի» ընկերությունը: Ընկերությունը գործում է երկար տարիներ և անդամավճարների միջոցով հաջողվում է գնել կավածքներ, որոնց հասույթով ապահովվում են Բուխարեստի հայկա-

⁸⁰ Academia Română, Grigorie M. Buluciu (1840—1912)... București, 1914, p. 24.

կան հեղեղեցին և դպրոցը: 1838 թ. կազմվում է «Արարատյան» ընկերությունը, իսկ 1842 թ. «Պուրբեշի ուսումնասեր ընկերություն Արարատյան»-ը, որը տասնյակ տարիներ սատարում է դպրոցին և հիմնում աղջիկների առաջին հայկական դպրոցը: Ավելի ուշ ստեղծվում է նաև «Ընթերցասեր ընկերություն»-ը, որը 1869 թ. հովանավորում էր դպրոցը:

Վալաքիայի և Բուխարեստի հայերը միշտ աշխատել են կապ պահպանել իրենց հնավոր հայրենիքի հետ: Նրանք ևս նվիրատվությունների միջոցով սատարել են հնադարյան հոգևոր և մշակութային կենտրոններին:

XIX դարի սկզբներին Բուխարեստի, ինչպես նաև հայ գաղութի պատմության հետ է կապված խոշոր դիվանագետ Մանուկ բեյ Միրզայանի (1769—1817) կյանքն ու գործունեությունը: Նա սերում էր կարբեցի ծնողներից և ծնվել էր Ռուսչուկում, սակայն դեռևս 1795 թ. հաստատվել էր Բուխարեստում և բացել իր նշանավոր իջևանատունը, որը պատմության մեջ մինչև օրս հայտնի է իբրև «Hanul lui Manuc» (Մանուկի խանը) անունով: Նա երկար ժամանակ իր ձեռքում էր պահում երկրի աղի վաճառքի մենաշնորհը: Նրա սեփականությունն էին կազմում Բուխարեստի մոտ գտնվող շուրջ 25 տիրույթներ՝ կալվածքներ և պտղատու այգիներ, որոնցից մի քանիսը մինչև վերջերս հայտնի էին Մանուկ անունով, ինչպես, օրինակ. «Popești-Manuc» և «Mănucul» գյուղերը: Ռուսիացի պատմաբան Գեորգե Բեզվիկովին հետևյալ կերպ է բնութագրում նրա կյանքի անցած ուղին: Մանուկ բեյը հեղել է «Բուլղարական քաղաքների կազմակերպիչ, Բարձրագույն դուռն դրագոման (մեծ թարգման) և բեյ, Կրմբրաշ և պահարնիկ ազնվականական տիտղոսների առաջին կողմ հայր և իշխան»՝ Մուղո-Վալաքիայի, սերբերի և Բուխարեստի ազատարար, Բուխարեստի 1812 թ. ռուս-թուրքական խաղաղության դաշինքի կազմակերպիչ, հայերի իշխան Վիեննայի վեհաժողովում, նորին վսեմություն և ասպետ՝ Ռուսաստանում, պատված Ալեքսանդր Ա կայսեր կողմից և վերջապես նախագծերի նախաձեռնող, որոնց իրագործելու դեպքում՝ մոռացումից դուրս էր գալու Բեսարաբիան»⁸¹, Մեծ է նաև Մանուկ բեյի և նրա մերձավորների ցույց տված օգնությունը ռուսական բանակին 1806—1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին: Մանուկ Միրզայանը ռուսական կողմնորոշման մեծ ջատագով էր: Նա թուրքերի հետ վարած բանակցություններով և նյութական օգնությամբ սատարեց ռուսներին: Նա դիվանագիտական կարևոր գործունեություն ծավալեց 1812 թ. Բուխարեստում Ռուսաստանի համար նպաստավոր պայմանագիր կնքելու գործում:

Դանուբյան ռազմաճակատի ռուսական բանակի զորահրամանատար գեներալ Բագրատիոնը 1810 թ. մարտի 12-ին Բուխարեստում իր տված վկայագրում նշում էր, որ Մանուկ բեյը հատուկ արդյունավետությամբ և ջանասիրությամբ օգտավետ ծառայություններ է մատուցել Ռուսաստանին:

Հիշյալ պատերազմի ընթացքում նրա մատուցած ծառայությունները բարձր են գնահատել ռուս զորավարներ Կուտուզովը, Պրոգորովսկին, Միլորադովիչը, Կամենսկին և ուրիշներ: Հակառակ Մանուկ-բեյին իրենց կողմը զրավելու Բ. Դուռն և Ավատրիայի կանցլերի փորձերին, նա պատերազմից հետո

⁸¹ Gheorghe Bevilconi, Manuc bel, editia II, Chișinău, 1938, p. 2.

ևս շարունակեց մնալ ռուսական կողմնորոշման ջերմ պաշտպան և հաստատվելով Բեսարաբիայում, Քիշնևից ոչ հեռու Հնչեշտում կառուցեց իր ավանը, ուր և բնակեցրեց բազմաթիվ հայերի: Նրա կյանքի հետագա շրջանը մինչև նրա խորհրդավոր վախճանը (1817) սերտորեն կապված է Բեսարաբիայի և տեղի հայ գաղութի պատմության հետ⁸²:

1806—1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Ռուսչուկի համար մղված մարտերին (150 մարտիկներով) մասնակցեց Մուղո-Վալաքիայի թեմի այն ժամանակվա առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարյանը: Նա, իր ջոկատով անցնելով հայաբնակ վայրերից, ոգևորում էր բնակչությանը, կոչ անում օգնելու թուրքերի դեմ մարտնչող ռուսական զորքերին: Այս մարտերից մեկում էլ նա վիրավորվում է: 1810 թ. հունիսի 23-ին, երբ Ռուսչուկը հանձնվում է ռուսներին, իր մարտիկներով քաղաք է մտնում նաև Գր. Զաքարյանը և այնտեղ հանդիպում Մանուկ բեյին, որը եկել էր նախապես թուրքերի հետ բանակցելու և քաղաքը ռուսներին հանձնելու գործով: Մանուկ բեյը և Գր. Զաքարյանը, ինչպես նաև Մուղո-Վալաքիայի և Բուլղարիայի մի շարք հայեր արժանանում են ռուսական ջբանշաններին⁸³:

1848 թ. Եվրոպայում ծայր առած հեղափոխությունների ալիքը տարածվեց նաև Վալաքիայում և հարևան երկրներում: Այս պայքարում անմասն չմնացին Բուխարեստի հայերը: Հեղափոխական իրադարձությունների մեջ ակնառու դեր է խաղում հայազգի ճարտարապետ Հակոբ Մելիքը: Հեղափոխության պարտությունից հետո դարձյալ նրա տանը թաքնվեցին հեղափոխության պարագլուխներից Յոն Հելիադե Ռեզուլեսկուն, Գ. Ա. Ռոսետտին և ուրիշներ: 1848 թ. հեղափոխության մեջ, բացի Մելիքից, ընդգրկված էին բազմաթիվ հայ աշխատավորներ⁸⁴: Հեղափոխության պարագլուխներից Յոն Հելիադե Ռեզուլեսկուի պահակախումբը հիմնականում կազմված էր հայերից: Հեղափոխության ճնշումից հետո «Հայկական փողոց»-ից ձերբակալվածները մեջ էին 28 արհեստավորներ: Արգելափակեցին 13 երիտասարդի, 10 ծառայի, 6 դերձակի և 4 իրերշիմջիի (մետաքսաթել վաճառող): Ձերբակալված հայերի թվումն էին Սկարլաթ Կարապետը, որը հեղափոխության ժամանակ Պոպա Ռուսուլի և Կայմատայի եկեղեցիների զանգերն էր հնչեցրել, նպատակ ունենալով ոտքի հանել ժողովրդական զանգվածներին, քանի որ հիշյալ եկեղեցիները գտնվում էին «Հայկական փողոցին» շատ մոտիկ և որը համարվում էր հեղափոխության բույն⁸⁵: Ձերբակալվածների թվումն էր նաև հայ ծխախոտագործ Ալթըն Նազարեթը և առևտրական Սկարլաթ Պաթրովիչը, որոնք մեծ դեր էին կատարել հին իշխանության կանոնադրությունը հրապարակով այրելու գործում⁸⁶:

⁸² Gheorghe Bezviconi, նշվ. աշխ.

⁸³ Ա. Աղավյան, Վալերազեր ռուս-հայ բարեկամական հարաբերությունների պատմությունից (1809—1811), ԳԱ «Տեղեկագիր», 1954, № 9, էջ 98—100:

⁸⁴ «Էշիմիսին», 1951, № 1—3, էջ 50—53:

⁸⁵ Ioana Cristache-Panait, Unele probleme privind situația c.1.1 Bucu-estii după 13 sept. 1848, Studii, revistă de istorie, București, 1963, № 4, p. 887—902.

⁸⁶ Cornelia C. Bodea, Figuri puțin cunoscute din revoluția dela 1848, Studii, revistă de istorie, București, 1960, № 2, p. 145.

XIX դ. ռումինահայ գաղութում աշխուժանում է մշակութային կրթական դործը: Բարեգործական սկզբունքներով հիմնվում են դպրոցներ: Այդպիսիներից էր 1817 թ. Մանուկ բեյ Միրզայանի միջոցներով հիմնադրված դպրոցը, որը կոչվել է «Վարժոց մանկանց»: Այդ դպրոցն իր վերելքն է ապրում հատկապես 1840-ական թթ., երբ նրա աշակերտների թիվը հասնում է 100-ի: Կ. Պոլսից ակնցի Վարդերես Միսաքյան ամիրայի նվիրատվությամբ Բուխարեստի հայ եկեղեցու բակում կառուցվում է «Միսաքյան» վարժարանը: 1847 թ. գործում է նաև աղջիկների դպրոցը՝ Ստեփան քահանայի գրելավորությամբ, որտեղ 1849 թ. դասավանդվում էր շորս լեզու, իսկ 1864 թ. աշակերտների թիվը հասնում էր 60-ի:

1861 թ. հայկական դպրոցներ էին գործում նաև Դորբուշայի Բաբադաղ և Տուլչա քաղաքներում, Բաբադաղի հայկական դպրոցում սովորում էր 25, իսկ Տուլչայի դպրոցում՝ 20 աշակերտ:

Ռումինահայ գաղութից դուրս եկան մարդիկ, որոնք աչքի ընկնող դեր խաղացին հայ գրականության զարգացման գործում: Հիշատակության է արժանի Գրիգոր Անուշը: Վրթանես Փափազյանը 1914 թ. հրատարակելով «Հանգանակ» խորագրով «Ի ծխավաճառ Սարգսէ ակնցույ ի մականուն անհաւատ կոչեցելոյ» երգիծական գրվածքը, այն համարել էր Գր. Անուշի (1768—1824) երկասիրությունը՝ հայ նոր երգիծաբանության անդրանիկ նմուշներից մեկը⁸⁷:

Բուխարեստի հայերից գրականությամբ էին զբաղվում Պողոս և Մեսրոպ Սեբաստյան եղբայրները: 1850 թ. Բուխարեստի հայերի նախաձեռնությամբ ռումինական բանահյուսության հայր Անտոն Պանի տպարանից ռումիներեն լեզվով լույս է տեսնում «Հայ եկեղեցու կողմից պահպանված քրիստոնեական կրոնի դավանած կանոնները» գիրքը: Այն ռուսերենից ռումիներենի էր թարգմանվել Վ. Ի. Մուստակովի կողմից և հրատարակվել Դ. Ա. Դանիլովսկի և վիրաբույժ Հաջի Ասատուրի միջոցներով, «թելադրությամբ և ցանկությամբ»՝ հայոց ավագերես օհան Մելիքի:

Էդես Կիշ

87 Տե՛ս Բեռդիկ, Ամենուն տարեցույց, 1914, Կ. Պոլս, էջ 169—171:

Ճարտարապետության ասպարեզում աչքի ընկավ Հակոբ Մելիքը, որի աշխատանքներն էլ կրում այժմ Բուխարեստի փողոցներից մեկը:

Հայկական դպրոցի սաներից էր Միքայիլ Աղեքսան Քացախյանը, որը 1841 թ. նշանակվում է Բուխարեստի գլխավոր ճարտարապետի տեղակալ:

Ռումինիայում փայտյա զարդաքանդակներ պատրաստելու բնագավառում հայտնի էր բուխարեստցի Պետրե (Պետրոս) Պապիկը:

1829 թ. Բուխարեստի քաղաքային բժշկապետն է դառնում Հովհաննես Սերաֆիմը: Նույն դարի կեսերին էր գործում նաև վիրաբույժ Հաջի Ասատուրը:

* * *

ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱ. XIX դարի սկզբներին բավական թվով հայեր էին ապրում Տրանսիլվանիայի հայաբնակ քաղաքներում. Եղիսաբեթուպոլսում կար 2300 հոգի կամ 450 տուն, Գեոլայում՝ 6000 հոգի կամ 1000 տուն, Ջուրջուլում՝ 140 տուն, Սեպիլիզում կամ Սիպիլիզում՝ 54 տուն, կամ 312 հոգի: Հայեր կային նաև Դեալում, Այնուտում, Աբրուդում, Գեզտի Վաշարահյում (Տըրգու Սըկույեսկ), Կանտայում, Օդորհյում, Տիմիշոարայում, Սիբինում, Սաս Սեբեշում, Բրաշովում և այլն: Հայեր էին բնակվում նաև Մարոշ Վաշարահյում (այժմ Տըրգու Մուրեշ) և Օրադեայում: Հայերի թիվը շուրջ 15000 էր, իսկ 1848 թ. հեղափոխության նախօրյակին ավելի է ստվարանում՝ հասնելով մինչև 20.000-ի:

Հունգարացի գիտնական Լ. Կեովարին 1842 թ. գրում էր, որ Տրանսիլվանիայում հազիվ թե գտնվի գյուղ և քաղաք, որտեղ հայեր չլինեն⁸⁸: Տրանսիլվանիայից հայերի հոսքը դեպի Բանատ և Հունգարիայի զանազան վայրերը շարունակվում էր նաև հետագայում: Տրանսիլվանիայի հայերից ոմանք, Բանատում կալվածներ գնելով, հաստատվում էին այնտեղ: ոմանք էլ, Հունգարիայում բարձր ուսում ստանալով, այլևս չէին վերադառնում նախկին բնակավայրը, ուրիշներն էլ գնում էին այլ վայրեր՝ աշխատանք գտնելու նպատակով: Հայ գաղութի սոցիալական կազմը շատ տարբեր էր: Բանատ նահանգի Տորոնտալ գավառում կային հայ կալվածատերեր, որոնք ստացել էին ազնվականական տիտղոսներ: Նրանցից Քիշ կամ Քիշյան (Պատիկյան) ընտանիքը Տիմիշոարա քաղաքի մոտերքում տեղ էր 2—3 միլիոն ֆլորին արժողությամբ կալվածների: Սրանց կողքին կային շարքաշ կյանք վարող հայ գյուղացիներ: Սակայն հայերի մեծ մասի զբաղմունքը դարձյալ մնում էր առևտուրն ու արհեստագործությունը:

Կապիտալիստական մանուֆակտուրայի հիմնադրման գործում դեռ անցյալ դարի վերջից սկսած կարևոր դեր էին խաղում Գեոլայի, Եղիսաբեթուպոլսի, Ջուրջուլի և մյուս վայրերի հայերը: Այդ տեսակետից հիշատակության արժանի էին Գեոլայի հայ առևտրականների՝ կաշեգործության, Եղիսաբեթուպոլսի՝ մոմագործության մանուֆակտուրաները և մոմ սպիտակեցնելու արվեստը⁸⁹:

⁸⁸ «Հանդես ամսօրեա», Վիեննա, 1905, էջ 194:

⁸⁹ St. Imreh, Despre începuturile industriei capla'iste în Transilvania... București, 1955, p. 10.

Նղիսաբեթուպոլսում մեծ ծավալ ունեւր մսագործութիւնը: 1837 թ. հաստատվեց մսագործների ընկերութիւն կանոնադրութիւն: Քաղաքային վարչութիւնը վարձով համաքարութիւնը տրամադրում էր արոտավայրեր, ինչպիս նաև զանազան այլ հարմարութիւններ:

Այստեղ դարասկզբում մեծաքանակ առևտրով էր զբաղվում Ստեփան Ալթուն օղլուն, որը սուլթանական ֆերմանով իրավունք ուներ Կ. Պոլսից ապրանք արտահանել Արևելյան Եվրոպա: Նա առևտուր էր անում Մոլդովայի, Վալաքիայի, Բուլղարիայի և Սերբիայի քաղաքներում: Ստեփան Ալթուն օղլուն իրավունք էր վերապահված Ավստրիական կայսրութիւնից իր բերած ապրանքները վաճառելու Արևելքի մի շարք երկրներում:

Հայաբնակ քաղաքները, իբրև կայսերական ազատ քաղաքներ, մոտավորապես կես դար (1791—1837) պայքարեցին տուրքերից, զինվոր պահելուց և այլ պարտավորութիւններից ազատվելու համար: Սակայն կայսերական նոր հրովարտակով սահմանափակվեցին անցյալում հայերի վայելած արտոնութիւնները: Հայերի փողով գնած քաղաքային հողերը համարվեցին արքունական: Չեղյալ համարվեցին նաև դեռևս Մարիա Թերեզա կայսրուհու օրոք ոգելից ըմպելիքներից, տներից և մսագործութիւնից գանձվող հարկերից ազատ լինելու իրավունքները:

Հայկական գաղութում ստվարացող չքավորութիւն վիճակը մասամբ բարվոքելու համար հայ հարուստներից ոմանք հիմնում են աղքատանոցներ, ծերանոցներ, որբանոցներ և այլն:

Հայկական կենտրոններում զարգանում էր դեմոկրատական ուղղութիւն զրականութիւնը: Հովհաննես Գապտեպոլյանի կողմից Նղիսաբեթուպոլսում XIX դարի սկզբներին գրված քարոզների և այլ բնույթի նյութերի անտիպ ժողովածոներում հեղինակը մերկացնում և անարգանքի սյունին էր դամում քաղաքի մեծահարուստներին:

Մեծ արժեք է ներկայացնում գեուացի հայ նշանավոր գործիչ Ջաքարիա Կապրուշյանի «Գանգատ» խորագրով անտիպ պարսավագիրը, գրված 1834—1835 թթ., ուր հեղինակը քննադատում էր վերնախավի շարաշահութիւնները, հայ մեծամեծների հարստանալու մարմաջը:

1801 թ. Գեուպոլսում վերջ տրվեց հայ վաճառականների կողմից իրենց ժողովները մայրենի լեզվով վարելու սովորութիւնը: 1830 թ. կառավարութիւնը արգելեց հայ վաճառականներին հաշիվները հայերենով գրելու: 1805 թ. Նղիսաբեթուպոլսի քաղաքային վարչութիւնը ևս ստիպված վերացնում է արձանագրութիւնները հայերենով գրելու կարգը: 1839 թ. սկսած Գեուա հայաքաղաքում գիշերապահի հայերեն երգը երգվում է հունգարերեն: Նղիսաբեթուպոլսի քաղաքային դպրոցում, ինչպես նաև Ղարամյանի կտակով հիմնված վարժարանում աշակերտները այլևս չէին սովորում հայերեն: Հայ լեզուն սովորեցնելու իրավունքը վերապահված էր միայն քաղաքի Մխիթարյան վանքին կից գործող դպրոցին: Անշուշտ, այս ամենին մասամբ նպաստում էր նաև հայ վերնախավի օտարամոլութիւնը: Սակայն հակառակ այդ բոլորին, Տրանսիլվանիայի հայոց կենտրոնները դեռևս շարունակում էին հայախոս մնալ: Եկեղեցիներում արարողութիւնը և քարոզները հայերեն էին, հայերեն էին արտասանվում նաև դամբանականները: Հայերեն երգերը, պա-

րերը և հեքիաթները մեծ տարածում ունեին ընտանիքներում: Հայ մտավորականները մայրենի լեզվով էին գրում իրենց ստեղծագործությունները և արտասահմանում հայերեն դասագրքեր էին տպագրում իրենց դպրոցների համար:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ հեղափոխության նախօրյակին Տրանսիլվանիայում ապրող ժողովուրդների առաջավոր զավակները փորձում էին մոտենալ, ճանաչել իրար և եղբայրանալ: Ժողովուրդների եղբայրության կոչ էին անում ռումինական շարժման պարագլուխներից բանաստեղծ և քաղաքական գործիչ Չեզար Բուլյակը (1813—1881), հունգարացի բանաստեղծ և հրապարակագիր՝ Սենտ Իվանի Միհալին (1813—1842), սաքսոն (գերմանացի) առաջնորդները և ուրիշներ⁹⁰: Հայերը ևս, որ երկար տարիներ Տրանսիլվանիայի բոլոր ժողովուրդներին հետ տնտեսական և մշակութային սերտ կապերի մեջ են եղել, ջերմորեն պաշտպանում էին ժողովուրդների եղբայրության գաղափարը:

1848 թ. հեղափոխության նախօրյակին երկրի կյանքում հայերի տեսակարար կշիռը բավականաչափ մեծ էր: Ռումինական շարժման երևելի ղեկավարներից Գ. Բարիցիուի (1812—1893) «Gazeta de Transilvania» թերթում հրապարակած եղբայրության կոչը ուղղված էր ոչ միայն երկրի մեծ թիվ կազմող ազգություններ՝ ռումիններին, հունգարներին և գերմանացիներին, այլև հայերին: Նվրոպացի Ա. Գե ժերանդոն հայերի մասին հատկապես նշում էր. «Նրանք (իմա՝ հայերը) հասկացան, որ երկրում բնակվող ազգերի միջև միասնությունն անհրաժեշտ է»⁹¹:

Հունգարիայում և Տրանսիլվանիայում 1848 թ. ծավալված հեղափոխության ալիքը կայսրության կազմում դարեր շարունակ ստրկացված և իրավագուրի ժողովուրդների կողմից ընդունվեց մեծ ցնծությամբ: Հեղափոխության սկիզբը համարվում էր «Մեռած ժողովուրդների հարության օր»: Հայերը ևս Տրանսիլվանիայի և Հունգարիայի մյուս ժողովուրդների հետ միասին իրենց արյան գնով փառավոր էջեր արձանագրեցին հեղափոխության պատմության մեջ: Գեուլայի հայերը համաքաղաքային միտինգում երկու ղեպուտատներ ընտրեցին Պեշտի աշխարհաժողովի համար: Նույնպիսի ցնծության մեջ էր նաև Նդիսաբեթուպոլիսը, ուր զատկի օրը հունգարական դոշակը ծածանվում էր եկեղեցու աշտարակների, քաղաքային վարչության և ակումբի վրա: Ամենուրեք ուրախություն էր, լսվում էին երաժշտություն և «Կեցցե ազատությունը» բացականչություններ: Հայերից և հունգարացիներից կազմված պահակազորը Անտոն Բոգդանֆի(յան) հայազգի հազարապետի ղեկավարությամբ, հունգարական ազգային դրոշակով և երաժշտությամբ դուրս գալով քաղաքային վարչության շենքի առաջ, սկսեց զինավարժությամբ ըզրադվել: Նդիսաբեթուպոլիսը ևս ընտրեց երկու երեսփոխան՝ Պեշտի աշխարհաժողովի համար: Ինչպես մյուս ազգությունները, այնպես էլ հայերն այդ օրերին իրենց անվերապահ նվիրվածությունը հայտնելով հեղափոխության գործին, միաժամանակ առաջ են քաշել նաև ազգային կարևոր պահանջներ: Հայերը գեուլայի նշանավոր գործիչ Զաքարիա Կապրուլյանի առաջարկությամբ

⁹⁰ Din istoria Transilvaniei, vol. I, ediția II—a București, 1961, p. 342.

⁹¹ A. De Gerando, La Transylvanie et ses habitants, Paris, 1850, p. 207.

օրակարգի հարց էին դարձրել նաև 133 տարի առաջ վերացված ազգային ինքնուրույն եպիսկոպոսությունը վերականգնելու խնդիրը։ Արտաքնապես կրոնական թվացող այդ պահանջը Տրանսիլվանիայի հայերի համար ուներ հայապահպանման կարևոր նշանակություն։ Նրանք հույսեր էին փայփայում, որ հիշյալ միջոցով ցրված հայերին դարձյալ կհամախմբեն հայաբնակ քաղաքների շրջը և նրանց զերծ կպահեն ձուլվելու վտանգից։

Հայաբնակ գաղութների պատգամավորները Պեշտի աշխարհաօրհորում ելույթներ էին ունենում, իրենց հայրենակիցներին տեղյակ էին պահում անցողաբձերին, նպաստում էին հայկական կենտրոններում պաշտպան գվարդիա ստեղծելու գործին։ Հունգարական հեղափոխության աննկուն ղեկավար Լայոշ Կոշուտը Գեոլայի դեպուտատ Գրիգոր Սիմայանին էր վստահել Տրանսիլվանիայի ազգությունների կոմիտեի պաշտոնը, քանի որ նա քաջ գիտակ էր նահանգի տարբեր ազգությունների վիճակին ու պահանջներին։ Հետագայում ծայր առած ազգամիջյան խռովությունները թույլ չտվեցին նրան շարունակելու այդ խիստ կարեւոր գործը։ Հեղափոխությանը հայերը տվեցին նշանավոր հերոսներ։

Հովհաննես Ցեցյան

Հեղափոխության մասնակից հունգարացի գնդապետ Շանդոր Տելեկին այդ մասին գրել է. «Բոլոր ազգություններից միայն հայն է, որ ապրում է մեզ հետ միասին և մեռնում է մեզ համար... ղինվոր է 1848—1849 թվականների Տրանսիլվանիայի պատերազմի ժամանակ...»⁹²։

Տրանսիլվանիայի հայերը հեղափոխությանը տվել են երեք փառաբանված զորավարներ։ Դրանցից առաջինը էռնե Կիշ(յան)ն էր (1800—1849), որի զերդաստանը նախապես կոչվել է Ազոնց։ Մեծ էր նրա դերը հատկապես Բանատում՝ սերբական հակահեղափոխական զորքերը ջախջախելու գործում։ Նա իր տաղանդով աճեց և դարձավ հեղափոխության գեներալ և ապա հունգարական բանակի հրամանատար։ Նա ծնվել էր Եդիսաբեթուպոլիս հայաքաղաքում, մեծացել օտար միջավայրում, սակայն միշտ էլ մեծ սեր էր տածում դեպի իր ազգակիցները։ Գեներալ Վիլմոշ Լազար(յան)ը (1815—1849)

⁹² Avedik Felix, A magyar, örményseg multja és történeti jelentősege, Budapest, 1921, էջ 8.

դարձյալ ծնվել էր Նղիսաբեթուպոլսում, նա իր զորքով Բանատում կարողացավ կասեցնել հեղափոխությունը ճնշելու համար ուղարկված ցարական զորքերին և աչքի ընկավ իր խիզախությանը: Հեղափոխության պարտությունից հետո Կիշ(յան)ն ու Լազար(յան)ն այլ ղեկավար՝ զորավարների հետ մահապատժի ենթարկվեցին: Տրանսիլվանիայի հեղափոխության փառաբանված ընդհանուր հրամանատար զորավար Բեմի աչ բազուկը դարձավ հայազգի գեներալ Հովհաննես Ցեց(յան)ը (1822—1904), որը Գեուլայի ծնունդ էր: Բեմը նրան դարձրեց գեներալ և ապա 1849 թ. ապրիլին վստահեց Տրանսիլվանիայի հեղափոխական բանակի ընդհանուր հրամանատարի բարձր պաշտոնը: Բացի տաղանդավոր զորավար լինելուց, Ցեց(յան)ը հեղափոխության շրջահայաց դիվանագետներից էր:

Նա գտնում էր, որ չպետք է մեկուսացնել և թշնամացնել Տրանսիլվանիայի ժողովուրդներին, այլ պետք է համախմբել նրանց հեղափոխության շուրջը: Նրա գրչին է պատկանում 1850 թ. Գերմանիայում հրատարակված գերմաներեն այն հատորը, ուր հմուտ կերպով Ցեցյանը նկարագրել է Բեմի հեղափոխական բանակի անցած մարտական ուղու պատմությունը: Հեղափոխության ճնշումից հետո նա մի կերպ ազատվեց թշնամու ձիրաններից և միայն նրա նկարը կախաղան բարձրացվեց: Անցնելով Արգենտինա, նա կազմակերպեց Արգենտինայի ղինվորական ակադեմիան և դարձավ նրա առաջին տնօրենը: Դարձյալ նա է հիմնադրել Բուենոս-Այրեսի ղինվորական աշխարհագրական ինստիտուտը: Սակայն Ցեցյանը չմոռացավ հայ ժողովրդին: Նա սերտ կապերի մեջ էր իր ազգակիցների հետ և մինչև իր վերջին շունչն աշխատակցեց Գեուլայում լույս տեսնող հունգարերեն հայագիտական «Armenia» հանդեսին:

Հունգարական հեղափոխության թնդանոթածիգների հաղթարպետն էր հայազգի հերոս Դիոնիսիոս Լուքաչ(յան)ը, որին նախ մահվան դատապարտեցին, ապա այդ պատիժը փոխարինեցին բանտարկությանը: Քաղաքական խոշոր գործիչ էր նաև Ստեփան Կորովե(յան)ը՝ (1819—1881): Նա քաղաքական մի շարք աշխատությունների հեղինակ էր և հունգարական ակադեմիայի թղթակից-անդամ: Հեղափոխության տարիներին նա փալեց իր կրակոտ ատենախոսություններով: Ստեփան Կորովե(յան)ն էր, որ Կոշուտի և Սաչվարիի հետ գրեց անկախության հռչակման հայտարարությունը, որով Հաբսբուրգյան ղինաստիան գահընկեց հռչակվեց: 1861 թ. արտասահմանից վերադառնալով հայրենիք, 1867—1870 թթ. նա դարձավ Ավստրո-Հունգարիայի կառավարության առաջին հայազգի նախարարը:

Հայերը երկրին տվեցին նաև հայտնի գիտնականներ: Դրանցից էր մեծ բուսաբան Գաբրիել Վուլֆ(յան)ը (1811—1892): Նա անդամ էր արտասահմանյան բազմաթիվ գիտական ընկերությունների: Երկրի նշանավոր բուսաբաններից էր նաև հայազգի Անտոն Ցեց(յան)ը (1801—1865): Այս երկու գիտնականների կողմից հայտնաբերված մի շարք բույսեր կոչվում են նրանց անուններով:

Բժշկապետ Ստեփան Մալի(յան)ը հեղափոխության բոցաշունչ բանաստեղծ-հերոս Շանդոր Պետեֆիի մտերիմ բարեկամն էր և մասնակից 1848 թ. համալսարանական ցույցերի: Մալիյանը գործակցում էր «Armenia»-ին և

հայկական թանգարանին: Դոկտ. Մարտինոս Չառայանը 1848—1849 թթ. հունգարական համալսարանի ռեկտորի տեղակալն էր: Երկրի հայտնի գրողների շարքում հիշատակվում են նաև բնիկ գեուլացի Լասլո Կորովեյ(յան)ը (1780—1839), Օգոստինոս էռտվեռ(յան)ը (1811—1861) և ուրիշներ: Միքայել (Մինաս) Մալի(յան)ն (1799—1858) հունգարական ճարտարապետական ակադեմիայի ականավոր դեմքերից և ամենահայտնի ռազմագետ շինարարներից մեկն էր:

Հունգարիայի և Տրանսիլվանիայի հեղափոխության պատմության մեջ հերոսական էջեր է արձանագրել Գեուլայի, Նդիսաբեթուպոլսի, Զուրջովի, Սեպվիդի և այլ վայրերի հայ ազգաբնակչությունը: Հայերը օգնել են ոչ միայն նյութապես, այլև կարևոր դեր են խաղացել իբրև թարգմաններ, բանբերներ, դիմադրության բույրեր և այլն:

Տրանսիլվանիայի հայ գաղութը 1848—1849 թթ. հեղափոխության ճրջման հետևանքով ծանր կորուստներ կրեց: Հատկապես մեծ հարված ստացավ նրա խոշորագույն կենտրոններից Նդիսաբեթուպոլիսը: Բացի այն, որ կայսերական բանակները բազմիցս կողոպտեցին Նդիսաբեթուպոլսի գանձերը և ունեցվածքը, մոտակա և հեռավոր 44 քաղաքների, ավանների և գյուղերի բնակիչները ևս թալանի և հափշտակության ենթարկեցին քաղաքի բոլոր տները, շուրջ 500.000 ֆլորին վնաս պատճառելով⁹³, Շատ ավելի ուշ այդ թալանված ավարից միայն աննշան իրեր վերադարձվեցին քաղաքին: Գեուլան ևս մեծ ռազմատուգանք վճարեց և ավարի ենթարկվեց: Հայկական կենտրոնները մեծ վնասներ կրեցին նաև դրամական ռեֆորմի հետևանքով. միայն Գեուլան 411.000 թղթադրամ հանձնեց, Տրանսիլվանիայի հայերից շատերը աշխատանք փնտրելու համար ստիպված եղան ցրվել երկրով մեկ, իսկ բազմաթիվ այլազգիներ էլ հաստատվեցին նրանց կենտրոններում: Այս բոլորի հետևանքով զգալիորեն հետադիմեց հայկական կենտրոնների տնտեսական, ազգային և քաղաքական կյանքը:

1861 թ. Մանուկ Գապտեպովյանի կտակի համաձայն հիմնվեց «Դապտեպովյան հիմնարկությունը», որը սատարելու էր Նդիսաբեթուպոլսի աղքատ աշակերտների ուսմանը և ստեղծելու աղքատների հատուկ ապաստարան:

Տրանսիլվանիայի հայերի պատմության մեջ 1850—1870 թթ. լուսավոր մի շրջան էր, երբ բոլոր հայկական կենտրոնները համախմբվելով, միասնական ուժերով սկսեցին պայքար ծավալել հանուն ազգային ավանդույթների վերականգնման: Գեուլայի, Նդիսաբեթուպոլսի, Զուրջովի և Սեպվիդի հայերը 1868 թ. երկրի մշակույթի նախարարին գրած իրենց դիմումում հայտնում էին, որ իրենք «չեն կարող երևակայել ու ենթադրել, թե հազարամյա ծեսը փչանա... Մենք օրինավոր արդարություն կուզենք...»:

Գեուլայի ղեկավարությունը գրում էր. «Եթե հայ եպիսկոպոսության վերականգնմանը շօգնեն, ապա մեր ազգությանը և եկեղեցուն վտանգ է ըսպառնում»: Շատ մեծ եղան այս շրջանում հատկապես հոգևոր հովիվ և պատ-

⁹³ Գր. Դավրիկյան, Հայք Նդիսաբեթուպոլիս, Դրանսիլվանիոյ..., հատ. Գ, Վիեննա, 1904, էջ 321—357:

մաբան հաշիկ Լուբաչյանի ջանքերը, որն այդ նպատակի հաջողության համար 1867 թ. հրատարակեց «Տվյալներ Տրանսիլվանիայի հայերի պատմության մասին» հունգարերեն գիրքը, ուր հատկապես անդադառնում էր Տրանսիլվանիայի հայերի առաջնորդական աթոռի վերականգնման հրատապ հարցին: Չնայած իր առաջացած տարիքին, Լուբաչյանը 1872 թ. Հոռոմ գնաց և պապին ներկայացավ, սակայն ամեն մի փորձ անարդյունք մնաց, թեև իր ամբողջ ունեցվածքը նվիրաբերեց հիշյալ հարցի հաջող լուծման գործին⁹⁴:

Տրանսիլվանիայի հայաբնակ գաղութում ամբողջ XIX դարի ընթացքում հայիրը շարունակում էին ձեռագրերի ընդօրինակման գործը: Սակայն, ի տարբերություն նախորդ դարից, այս ժամանակաշրջանում արդեն գերակշռում էին տրանսիլվանական հողում ստեղծված ինքնուրույն ստեղծագործությունների ընդօրինակման աշխատանքները: Գեոլալում իբրև բազմարդյուն գրիչներ գործում էին Մանուկ Բաշգուլյանը, Ջաքարիա Կապրուլյանը, դպրապետ հաշատուր Հորմյանը, Եղիսաբեթուպուսում հիշվում են Հովհաննես Գապտեպովյանը, Ջաքարիա Տոնականյանը, Բրաշով քաղաքում՝ Գրիգոր Սարգսյանը և ուրիշներ: Հայերը Եղիսաբեթուպուսում և Գեոլալում ունեցել են մատենադարաններ, գրադարաններ ու դիվանատուն: 1818 թ. Գեոլայի գրադարանը կարգի է բերել և ցուցակագրել Ջաքարիա Կապրուլյանը: Այդ բոլորը հետագայում կորիզը հանդիսացան Գեոլալում ստեղծված հայկական թանգարանի: Զուրջովն ու Սեպվիզն էլ ունեցել են իրենց համեստ գրադարանները: Կայսրության մղած պատերազմների հետևանքով դատարկված գանձարանը մեծ գումարով համալրելու առթիվ Գեոլայի հայերը Ֆրանց II կայսրից 1806 թ. ստացան հուշակավոր նկարիչ Ռուբենսի «Քրիստոսի իջեցումը խաչից» մեծադիր նկարը:

Սկսած XVIII դարի վերջից և հատկապես XIX դարի սկզբից Տրանսիլվանիայի հայկական դպրոցները վերելք են ապրում: Մեծ անուն վաստակեց Եղիսաբեթուպուսի հայկական դպրոցը: 1814 թ. այն 57 աշակերտ ուներ: Հիմնվում է նաև աղջիկների դպրոց: Ամուր հիմքերի վրա է դրվում տղաների քաղաքային վարժարանը:

Գեոլայի դպրոցը ևս ապրում է իր վերելքը: Այստեղ 1818—1860 թթ. բեղմնավոր աշխատանք կատարեց Ջաքարիա Կապրուլյանը: Նրա աշակերտներից էին դոկտ. Վարդան Ըստկարյանը (1843—1886), որը հեղինակ է մի քանի գրքերի և եղել է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ընդհանուր արքահայրը, հաշիկ Սոնկոտյանը (1843—1907), որը խմբագրեց «Armenia» հանդեսը: Սեպվիզի հայ դպրոցը ևս իր վերելքն է ապրել 1797 թ. սկսած: Շնորհիվ Աղ. Ինձիճյանի ջանքերի, այս աղքատիկ և փոքրաթիվ հայ գաղութն իր դպրոցին տալիս է 56—60 աշակերտ: Դպրոց կար նաև Զուրջովում: 1832 թ. Ղարամյանը օրիորդաց դպրոց է հաստատել Կլուժում:

Տրանսիլվանիայի հայաբնակ գաղութում հանդես է գալիս ոչ միայն թարգմանական, այլև ինքնուրույն գրականություն: Այդ տեսակետից հիշատակության արժանի են Ջաքարիա Կապրուլյանի ավելի քան 32 ձեռագիր և ցարդ անտիպ

⁹⁴ Գր. Գովրիկյան, Գրանսիլվանիոյ հայոց մետրապոլիտը կամ նկարագիր Կերլա հայաքաղաքի, Վիեննա, 1896, էջ 143—149:

մնացած հատորները, որոնք արժեքավոր են Գեուլա հայաբնակ գաղութի մտավոր և հասարակական կյանքի պատմության ուսումնասիրման համար: Եղիսաբեթուպոլսում դեռևս XVIII դարի վերջից դպրոցին առընթեր կազմակերպվում էին թատերական ներկայացումներ: Գեուլայում ևս XIX դարի սկզբում դործում է դպրոցական թատրոն:

Իրրև անմիջական հետևանք ազգային ինքնուրույնության պահպանման համար մղված պայքարի, Տրանսիլվանիայի հայերի մոտ այս շրջանում ըսկրսեց զարգանալ իրենց անցյալն ուսումնասիրելու ձգտումը, երևան եկան առաջին պատմագիտական աշխատությունները:

Առաջին հայ պատմագիրը, որը միջազգային ասպարեզ դուրս բերեց ինչպես ընդհանրապես հայ ժողովրդի և ի մասնավորի հայ գաղթավայրի պատմությունը, Խաչիկ Լուքաչյանն էր (1804—1870), նա 1859 թ. Վիեննայում հրատարակեց «Տրանսիլվանիայի հայերի պատմություն»⁹⁵ լատիներեն աշխատությունը, ուր խոսում է հայ ժողովրդի պատմության, Հայաստանի աշխարհագրության, հայ ծեսի և Տրանսիլվանիայի հայոց պատմության մասին: Նա 1867 թ. հունգարերեն լույս ընծայեց նաև «Տվյալներ Տրանսիլվանիայի հայերի պատմությունից» գործը⁹⁶, որտեղ լրացումներ կատարեց հայ գաղթավայրի պատմության վերաբերյալ և հատկապես կանգ առավ հայկական առաջնորդության վերականգնման հարցի վրա, 1870 թ. դարձյալ Լուքաչյանն էր, որ հրատարակեց հունգարերեն «Հունգարացիների նախնիները, նրանց վաղեմի անունները և բնակավայրերը ըստ հայ աղբյուրների» ծավալուն աշխատությունը, ուր զետեղել էր նաև հայ-հունգարական կապերին վերաբերող հայերեն բնագրեր⁹⁷:

ԲՈՒԼՂԱՐԻԱ: Դարեր գոյատևելով, բուլղարահայ գաղութը հիմնականում պահպանեց իր ազգային կերպարանքը նաև նոր ժամանակներում: XIX դարի սկզբին Շումենում (Կոլարովգրադ), բնակվում էին շուրջ 200 տուն հայ, Վառնայում և Ռուսչուկում (Դուսե)՝ 150-ական, Ֆիլիպպոլսում (Պլովդիվ)՝ 100, Թաթար-Բազարչիկում (Բազարչիկ) և Հաջի-Օղլու-Բազարչիկում (Դոբրիչ, Տոլբուխին)՝ 30-ական, Բուրգասում, Ռազգրադում, Պրովանդիայում և Սիլիստրայում՝ 20-ական: Այստեղ, «սակաւ տունք Հայոց», իսկ Սոֆիայում՝ «յառաջագույնք բազում էին... սակայն հայ բնակիչը ցրուեալ յայլ և այլ կողմանս»⁹⁸:

XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին Բուլղարիայում սաստկացան թուրքական ճնշումներն ու հալածանքները. մասսայական բնույթ ստացան բռնություններն ու կամայականությունները, ապօրինի զանձումներն ու բացարձակ կողոպուտը, որոնց հավասարապես ենթարկվում էին թե՛ բուլղարները և թե՛ հայերը:

Անընդհատ սաստկացող թուրքական ճնշումներն ու բարբարոսություն-

⁹⁵ Lukácsi Chr., Historia Armenorum Transilvaniae, Viena, 1859.

⁹⁶ Lukácsi Kristóf, Adalékok az erdély örmények történetéhez, Kolozsvár, 1867.

⁹⁷ Lukácsi Kristóf, A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei, Eredeti örmény kuttók után, Kolozsvár, 1870.

⁹⁸ Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և այլ կողմանս՝ բնակեալս ի Հայկազեանց..., Վենետիկ, 1830, էջ 209—215:

ները լուրջ հարված հասցրին նաև բուլղարահայ գաղութներին: Հայ բնակչության տեղաշարժի հետևանքով մի շարք հայկական գաղութների, ինչպես Սոֆիայի, Թրնովյի, Ֆիլիպոպոլսի և այլն, ազգային կյանքը թռչնեց, իսկ մի շարք հայկական գաղութներ էլ, ինչպես Պրովադիայի, Ռազդարդի, Այտոսի և այլն, բոլորովին դադարեցին գոյություն ունենալուց: Այդ պրոցեսին նպաստեցին նաև պարբերաբար ծագող ուս-թուրքական պատերազմները, որոնց ընթացքում թուրքերը բազմիցս ավերեցին Վառնան, Շումենը, Ռուսչուկը, Ֆիլիպոպոլիսը, Այտոսը, Բուրգասը, Պրովադիան, Ռազդարդը, Թրնովոն և այլ քաղաքներ, որոնք միաժամանակ հանդիսանում էին բուլղարահայության մեծ ու փոքր կենտրոններ:

Ինչպես նախորդ դարերում, այնպես էլ նոր ժամանակներում բուլղարահայությանը հիմնականում բնակվում էր քաղաքներում: Նրա ճնշող մեծամասնությունը զբաղվում էր արհեստներով, հատկապես՝ ոսկերչությամբ, կաշեգործությամբ, կոշակարությամբ, դերձակությամբ, ներկարարությամբ և թիթեղագործությամբ:

Բացի մանր արհեստավոր-վաճառականներից, որոնք մեծ տեսակարար կշիռ ունեին բուլղարահայության ընդհանուր զանգվածում, կային նաև խոշոր առևտրականներ, որոնք նշանակալից դեր էին խաղում Բուլղարիայի և՛ ներքին, և՛ արտաքին, և՛ տաբանցիկ առևտրի ասպարեզում՝ տնտեսապես հաղորդակից դարձնելով երկիրը ինչպես Ռուսաստանի ու Ուկրաինայի, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքի և Արևմտյան Նվորդայի հետ⁹⁹:

Բուլղարահայության շարքերում կային նաև գյուղացիներ, որոնք բնակվում էին մասնավորապես Աջմեղի, Կոզլուջա, Կերմենլի, Ախի-Օրման, Զամբազը և Միսիլիմի գյուղերում: Նրանք զբաղվում էին այգեգործությամբ, գլխավորապես՝ խաղողագործությամբ, պտղաբուծությամբ և բանջարաբուծությամբ¹⁰⁰:

Զգալի տեսակարար կշիռ ունեին նաև բուլղարահայ քաղաքային և գյուղական ընչազուրկ տարրերը, որոնք հանդես էին գալիս բեռնակիրների, սեագործ բանվորների, ջրկիրների, տնային ծառայողների, բատրակների և գյուղատնտեսական բանվորների դերում¹⁰¹:

XIX դարի առաջին կեսում ազգային կյանքը բուլղարահայ գաղութներում ապրում էր գրեթե համընդհանուր անկում: Ազգային վարժարանները, որ գոյություն ունեին Ֆիլիպոպոլսի, Վառնայի, Շումենի, Ռուսչուկի և Թաթար-Բազարչիկի հայ-լուսավորչական եկեղեցիներին առընթեր, գտնվում էին նյութական անձուկ վիճակում:

Անդրադառնալով բուլղարահայության ուսումնա-դպրոցական գործի դրուվածքին, լավատեսդյակ ժամանակակիցներից մեկը վկայում է. «Նվորդական Թուրքիայում գրեթե չեն հանդիպում հայկական իգական ուսումնարաններ: Վառնայում կա միայն մեկ՝ արական հայկական դպրոց, այն էլ շատ խղճուկ վիճակում: Նա ունի ընդամենը երկու ուսուցիչ, տեղավորված է եկեղեցու

99 Տե՛ս Թեոֆիլ, Ամենուն տարեցույց, Վենետիկ, 1926, էջ 656—658, տե՛ս նաև ЦГИА УССР. СССР (այսուհետև ՈւկրՊԱ), ֆ. 59, I, գ. 95, ք. 46, գ. 122, ք. 77:

100 ԿՊՌԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 211, ք. 57, 67, գ. 214, ք. 21, 25, 27, 227, 233:

101 Նույն տեղում, գ. 211, ք. 4, գ. 219, ք. 37:

բակում կառուցված մեկ ոչ մեծ սենյակում՝ թեպետ և դպրոց են հաճախում հարյուրից ավելի պատանիներ։ Այդ շինությունը այնքան փոքր է, որ աշակերտների $\frac{3}{4}$ մասը նստում է հատակին՝ նստարաններ դնելու համար տեղ չլինելով հետևանքով... Ուսումնարանը կարիք ունի ամեն ինչի, անգամ անհրաժեշտագույն դասագրքերի... Վառնայի հայ բնակչությունը և նրա համայնքը աղքատ են, աղքատ՝ բուլղարականից և շատ ավելի աղքատ՝ հունականից... նրանք միջոցների իրոք մեծ կարիք ունենալ¹⁰²։

Քրիստոնյաների իսլամացման քաղաքականությունը, որ հետևողականորեն վարվում էր Բուլղարիայում, ինչպես և այնտեղ ծվարած սակավաթիվ հայության ազգային ուսումնառության անմխիթար դրվածքը հանգեցրել էին նրան, որ XIX դարի առաջին կեսին մայրենի լեզուն բուլղարահայ գաղութներում մղվել էր հետին պլան և փոխարինվել թուրքերենով։ Անգամ Վառնայում, ուր կար նորակառույց եկեղեցի (1842 թ. սբ. Սարգիս) և ազգային դպրոց, շատ քչերն էին, ինչպես վկայում է ուղեգիրներից մեկը, որոնք խոսում էին հայերեն։

Բուլղարահայերի կացությունը էապես փոխվեց XIX դարի կեսին՝ կապված Բալկաններում շարունակվող թուրքական բռնությունների, ֆեոդալական հարաբերությունների հետագա քայքայման և կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման հետ։ Հուլիս, բուլղար, հայ և մյուս ժողովուրդների ազգակազմավորման պրոցեսը, նրանց ազգային-ազատագրական շարժումները նպաստեցին բալկանահայության ազգային զարթոնքին։ «Ազգությունների ընդհանուր վերածնունդը ազդեցություն է գործել նաև այստեղի հայերի վրա... նրանք արդեն թեկուրս են ազգության վերածննդի, այսպես ասած, առաջին փուլը»¹⁰³, — իրավացիորեն նկատել է ռուս բանաստեղծ-դեմոկրատ Ալեքսանդր Օլխինը, որը 1862—1865 թթ. ծառայել է որպես փոխհյուպատոս Վառնայում։

Ղրիմի պատերազմից հետո բուլղարահայ գաղթավայրերն ընդունեցին արևմտահայ նոր գաղթականներ։ Բուլղարիայում, Թրակիայում և Մակեդոնիայում բնակվող հայերի թիվը հասավ 140 հազարի¹⁰⁴։ Նկատելիորեն աճեց Փիլիպպոպոլսի, Վառնայի, Շումենի և Ռուսչուկի հայության քանակը, վերակենդանացան Սոֆիայի, Թաթար-Բազարչիկի, Սիլիստրայի, Բուրգասի և մի շարք այլ քաղաքների խամրած հայկական գաղթօջախները։ Բուլղարական հողում հիմնադրվեցին հայկական նոր համայնքներ, ինչպես Վիդինում, Ճամբուլում, Սվիշտովում (Սիստովո) և այլուր։

Բալկանյան ժողովուրդների և բալկանահայության սոցիալ-տնտեսական և ազգային-քաղաքական կյանքում նկատված տեղաշարժերը խթանեցին հայ-բուլղարական առնչությունների հետագա զարգացմանը։ Գիտակցելով հայ և բուլղար ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի արմատական շահերի ընդհանրությունը, հայ հասարակական-քաղաքական գործիչները ըս-

102 ՌԱՔԱ, ֆ. Դեսպանությունը Կոստանդնուպոլսում, գ. 1615, թ. 87։

103 Նույն տեղում, թ. 88—89։

104 ԿՊՌՊԱ, ֆ. 430, գ. 269, թ. 1։

կըսեցին իրենց ուժերի ներածին չափով նպաստել բուլղար ժողովրդի ազգային զարթոնքին և վերածննդին: Այդ ասպարեզում հատկապես մեծ են պուսահայ փորագրիչներ ու տպագրիչներ Թ. Տիվիթճյանի, Հ. Մինասյանի, Ճ. Արամյանի, Հ. Պոյաճյանի, Հ. Փափազյանի, Հ. Կավաֆյանի և այլոց ծառայութունները: Շնորհիվ նրանց ջանքերի Կոստանդնուպոլիսը դարձավ բուլղարական տպագրական գործի կենտրոններից մեկը, ուր 1840—70-ական թվականներին լույս տեսան 202 անուն բուլղարերեն գրքեր, 17 անուն լրագրեր ու ամսագրեր, 31 անուն տարեգրքեր՝ տոգորված բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական գաղափարներով: Ընդ որում, Թադեոս Տիվիթճյանը, որը սերտ հարաբերությունների մեջ էր բուլղար լուսավորիչներ Կոստանտին Օգնյանովիչի, Իվան Բոգոբովի, Պետկո Սլավեյկովի և այլոց հետ, հանդիսացավ Կոստանդնուպոլսում առաջին բուլղարական տպարանի («Տրուդոլուբնիվա պշոկա») հիմնադիրն ու տնօրենը, բուլղար առաջին գրաշարների ու տպագրիչների ուսուցիչը: Բացի լեզու գրքերից (74 անուն) և «Ցարադասկի վեստնիկ» հանրահոշակ լրագրից, նա լույս է ընծայել նաև անլեզու գրականություն, այդ թվում մարտական կոչեր և թուղթիկներ՝ ուղղված բուլղար ժողովրդին: Ընդամենն նա սեփական ձեռքերով իր տպագրատան արտադրանքը տարածել է Բուլղարիայում, որի համար էլ ենթարկվել է հալածանքների:

Հայ ժողովուրդը լայնորեն արձագանքեց բուլղարների ազգային-ազատագրական շարժման վերելքին, ջերմորեն ողջունեց նրանց հերոսական ելույթները, հնարավորությունների սահմանում ապստամբներին ցույց տվեց բարոյական և նյութական աջակցություն: Նա դատապարտեց թուրքական իշխանություններին, որոնք հրի ու սրի մատնեցին բուլղարական բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր: Բուլղարահայերը լիովին բաժանում էին բուլղար ժողովրդի բախտը և ակտիվորեն մասնակցում ապստամբական շարժումներին: Շնորհիվ իրենց անձնուրաց գործելակերպի բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության մեջ մտան բազմաթիվ բուլղարահայեր: Հիշարժան են հատկապես Կավառնայի փոստ-հեռագրատան պաշտոնյա Երանոս Երանոսյանը, որը զոհվել է հանուն Բուլղարիայի ազատագրության, Հովհաննես Ալաշաշյանը, որը սերտ կապերի մեջ է եղել բուլղար հեղափոխականների հետ և փրկել է Գեորգի Ռակովսկու կյանքը, Գեորգ Ռուչուկյանը (Թադեոս Պողոսյան), Արթին Գեդիկովը (Հարություն Գեդիկյան), Էարապետ Թազվորյանը, Խաչեր Վարդազարյանը, Կարապետ Փափազյանը և ուրիշներ¹⁰⁵:

Հայ ժողովուրդը եղբայրական օգնության ձեռք է մեկնել նաև բուլղար հեղափոխականներին, որոնք բանտարկվում և աքսորվում էին Թուրքիայի փոքրասիական նահանգները, մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստան: Իրենց անշահախնդիր աջակցությամբ և օգնությամբ նրանք նպաստեցին բուլղար աքսորականների տառապանքների թեթևացմանը և կյանքի պահպանմանը: Դիարբերելով, որը հանդիսանում էր բուլղար աքսորականների կենտ-

¹⁰⁵ С. В. Овнянян, Армяно-Болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во II половине XIX в., Ереван, 1968.

րոնատեղի, պատմության մեջ մտավ որպես հայ և բուլղար ժողովուրդների եղբայրական հարաբերությունների ամրապնդման վայր։ Բուլղար աքսորականները, որոնց թվում էին ականավոր հեղափոխականներ Անգել Օբրետենովը, Գեորգի Միրկովիչը, Աթանաս Ուղունովը, Պյոտր Բերկովսկին, Ստոյան Զախովը և ուրիշներ (շուրջ 200 հոգի), որոշակի հետք թողեցին արևմտահայերի հասարակական-քաղաքական կյանքում։ Թերևս նրանց ազդեցությամբ Դիարբեքիում 1865 թ. հիմնադրվեց «Հայրենասիրաց» դեմոկրատական կազմակերպությունը։

Բալկանյան ժողովուրդները, ինչպես և բալկանաբնակ հայերը, թուրքական լծից ազատագրվելու գրավականը տեսնում էին ռուսական զենքի հաղթանակի մեջ։ Բալկանյան բոլոր քրիստոնյաները անհամբեր սպասում են,— շեշտված է Վառնայի ռուսական փոխհյուպատոս Վ. Նյագինի 1870 թ. զեկուցագրերից մեկում,— Ռուսաստանի պատերազմին՝ ընդդեմ Թուրքիայի, որպեսզի ցույց տան ամեն տեսակի աջակցություն... Ներկայումս Ռուսաստանի Արևելյան պատերազմի դեպքում քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները համատարած կապտամբեն ու ռուսների հետ կշարժվեն նրանց բոլոր թշնամիների դեմ և պատրաստ են ամեն ինչ զոհաբերելու իրենց ազատագրության համար»¹⁰⁶։

3. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ։ XIX դարի առաջին կեսին Պարսկաստանը շարունակում էր մնալ որպես միջնադարյան հետամնաց ագրարային երկիր։ Կյանքի ու գույքի անապահովությունը ստիպում էր պարսկահայ բնակչությանը գաղթել դեպի ապահով վայրեր՝ Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլ երկրներ։ «Այդ ժամանակ,— վշտով գրում է ժամանակակից պատմիչ Խաչատուր Զուղայեցին,— շուղայեցի հայերը ամբողջապես ցրվեցին երկրի երեսը... ոմանք գրնացին Հնդկաստան, ուրիշներ՝ Ռուսաստան և կեսը՝ աշխարհի այլ երկրամասեր»¹⁰⁷։ Գաղթում էր գլխավորապես պարսկահայ բնակչության ունևոր խավը։ Պարսկաստանում մնում էին առավելապես գյուղացիները և արհեստավորները, այսինքն՝ նրանք, ովքեր գաղթելու հնարավորություն չունեին։

Պարսկահայության դրությունը ավելի ծանրացավ XIX դարի հիսունական թվականներին։ Պարսկաստանի մի քանի գաղթավայրեր՝ նեղվելով պարսկական լեռնաբնակ ցեղախմբերի վայրագություններից, 1850 թ. մարտի 19-ին դիմել են Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսին և խնդրել միջոցներ փնտրել իրենց հայրենիք փոխադրելու համար։ «Զարհուրելի է մեր նեղությունը,— գրել են նրանք,— անտանելի է մեր կեղեքանքը, անհանդուրժելի է մեր հալածանքը և անպատմելի են պես-պես անօրենությունները, որ շարաշար և անընդմեջ կրում ենք բախտիար փոշվող պարսկական անբարիշտ բարբարոս ցեղախմբերից»¹⁰⁸։

106 ՌԱՔԱ, Դեսպանությունը Կոստանդնուպոլսում, գ. 162 (բ), թ. 49։

107 ՏՆԷ Խաչատուր Զուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 289։

108 Հ. Կարեցի, Ուղեգրութիւն, Մատենադարան, ձեռ. 2821, թ. 32ա։